

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В РЕФОРМУВАННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

*Меркулова В.О., професор кафедри кримінального права та кримінології ОДУВС,
д.ю.н., професор, заслужений юрист України*

Безумовним є той факт, що реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства в Україні відбувається відповідно до міжнародно-правових стандартів, у напрямку посилення та уточнення тих положень, які забезпечують права суб'єктів кримінально-правового конфлікту на усіх стадіях правосуддя, посилюють залежність обсягу кари від тяжкості вчиненого діяння та особливостей винної особи, відтворюють найактуальніші сучасні проблеми боротьби із певними видами злочинності, а отже мають забезпечити реалізацію принципу справедливості.

Справедливим є те, що чинне кримінальне законодавство суттєво поширило сферу застосування звільнення від кримінальної відповідальності у разі дієвого каяття винної особи, її примирення із потерпілою особою, втрати нею суспільної небезпечності, пов'язуючи ці види звільнення із певною тяжкістю злочину (невеликої та середньої тяжкості). До того ж, гуманізація кримінального законодавства (порівняно із попереднім) спрямована на скорочення обсягу застосування найсуворішого кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк, а отже кількості ув'язнених в кримінально-виконавчих установах закритого типу. Цьому має сприяти значне розширення кількості покарань, альтернативних позбавленню волі; надання особливого значення, нового змісту та сутності такого виду покарання як штраф, який може бути призначений як основний вид покарання за злочин будь-якої тяжкості; формулювання низки кримінально-правових інститутів, які полягають в умовності призначення покарання у виді позбавлення волі до п'яти років включно; удосконалення системи стимулювання позитивної поведінки та виправлення засудженої особи під час відбування нею призначеного судом покарання через уточнення підстав застосування інститутів звільнення від подальшого відбування покарання.

При цьому принцип справедливості насамперед відтворюється у чіткому співвідношенні тяжкості вчиненого злочину та обсягу кримінальної репресії, у врахуванні всіх обставин справи та властивостей винної особи. Суд має оцінити ступінь суспільної небезпечності діяння та винної особи на декількох рівнях: під час визначення доцільного обсягу кари, виду та терміну покарання; під час визнання можливості звільнення особи від реального відбування призначеного покарання. При цьому найважливішою є типова ступінь тяжкості діяння, яка визначається відповідно до санкції статті. За змістом санкції всі злочини поділяються на злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Саме санкція має відтворити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння та винної особи, значення об'єкта посягання, особливості способу вчиненого діяння та мотивацію поведінки як таких, що є обов'язковими елементами складу злочину. Типовий ступінь тяжкості вчиненого діяння є також однією із першочергових кримінально-правових підстав застосування інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Проте справедливість кримінального правосуддя в цих випадках взаємопов'язана із повним врахуванням не лише тих обставин, які знайшли відтворення у диспозиції кримінально-правової статті, але й значної кількості об'єктивних та суб'єктивних ознак вчиненого діяння та суб'єкту злочину, що залишилися за межами кримінально-правової норми. Гарантією справедливості такого підходу є чинні законодавчі кримінально-правові положення, що регулюють сферу звільнення від кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування.

В останній час саме ці кримінально-правові положення зазнали змін. Серед яких на особливу увагу заслуговує суттєве посилення суворості кримінальної репресії щодо випадків вчинення корупційних злочинів. Особливістю посилення цієї суворості є те, що законодавець не пішов шляхом посилення суворості санкцій за ці злочини, а заборонив застосування щодо осіб, які їх вчинили, будь-яких видів звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, навіть у випадку вчинення вперше злочину невеликої тяжкості. Проблема полягає у тому, наскільки такий підхід буде відповідати принципу справедливості, базовим положенням кримінального права щодо визначального значення тяжкості та множини вчинених злочинів, а не їх виду. Використовуючи метод порівняльно-правового аналізу законодавчих положень за їх змістом, сутністю, співвідносністю формулювань маємо дійти певних висновків щодо доцільності реформування кримінального законодавства в цьому напрямку.

Перелік корупційних злочинів надається у примітці до ст. 45 КК. Це злочини, передбачені ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК (у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем); ст.ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-369-2 КК. Серед яких: нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету без встановлених бюджетних призначень (ч. 1 ст. 210); підкуп працівника підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою (ч. 1 ст. 354); викрадення, привласнення, вимагання офіційних документів, штампів чи печаток або заволодіння ними (ч. 1 ст. 357); зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ч. 1 ст. 364-1); зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ч. 1 ст. 365 -2); незаконне збагачення (ч. 1 ст. 368-2); підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ч. 1 ст. 368-3); підкуп особи, яка надає публічні послуги

(ч. 1 ст. 368-4); зловживання впливом (ч. 1 ст. 369) – є злочинами невеликої тяжкості. Привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном (ч. 2 ст. 191); порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ч. 2 ст. 320); зловживання владою або службовим становищем (ч. 1 ст. 364); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ч. 1 ст. 368); пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ч. 1 ст. 369) – є злочинами середньої тяжкості. Отже лише п'ять кваліфікованих складів злочину, передбачених ч. 2 ст.ст. 262, 308, 312, 313 та 410 КК, відповідно до змісту санкції відносяться до тяжких злочинів, відповідальність за які посилена у зв'язку із наявністю обтяжуючої обставини – вчинення діяння шляхом зловживання службовим становищем. В більшості своїй в зазначених статтях, переважно в основному складі злочину визначені діяння невеликої та середньої тяжкості (понад чотирнадцять складів злочину).

Проте вчинення цих злочинів виключає застосування звільнення від кримінальної відповідальності (ст.ст. 45-48 КК); призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у разі наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину та особи винного (ст. 69 КК); можливість звільнення за вироком суду від покарання навіть якщо з урахуванням бездоганної поведінки та сумлінного ставлення до праці винна особа на час розгляду справи в суді не вважається суспільно небезпечною (ч. 4 ст. 74 КК); звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК); звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК), тощо.

Доцільність суттєвого посилення суворості кримінально-правових заходів у випадку вчинення корупційних злочинів невеликої та середньої тяжкості, є незрозумілою у порівнянні із можливостями гуманізації кримінальної репресії щодо осіб, які вчинили насильницький злочин (корисливо-насильницький) за наявності пом'якшуючих обставин. Суд може призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, а отже звільнити від відбування призначеного покарання з випробуванням, якщо термін позбавлення волі не перевищить п'ять років, незважаючи на тяжкість злочину. Проте типова ступінь тяжкості будь-якого злочину, що посягає на життя, здоров'я людини, її статеву недоторканість є більш значною ніж ступінь тяжкості будь-якого іншого виду суспільно небезпечного посягання (в тому числі і корупційного діяння). Проте у разі вчинення корупційного злочину (навіть невеликої та середньої тяжкості), та за наявності пом'якшуючих обставин виключається взагалі можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням. Такий підхід законодавця не є виправданим і суперечить принципу справедливості.

До того ж не можна не зазначити певне протиріччя між ст. 69 та 69-1 КК. Виключення можливості призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у разі наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину та особи винного, яка вчинила корупційний злочин (ст. 69 КК), знаходиться у протиріччі із вимогою обов'язкового зниження покарання цим особам у разі наявності обставин, що пом'якшують покарання, та відсутності обтяжуючих обставин, передбаченого ст. 69-1 КК. Покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання. Тож ці норми не узгоджені між собою як загальна та спеціальна за змістом та сутністю. Адже ст. 69-1 КК є певним засобом звуження суддівського розсуду за наявності співвідношення зазначених обставин та визнанні обвинуваченим своєї вини.

На окремий розгляд заслуговує питання доцільності виключення можливості звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК) у разі вчинення корупційних злочинів. Це питання потребує оцінки ситуації щонайменше на двох рівнях. По-перше, гуманне ставлення до жінок в різних сферах життєдіяльності суспільства ґрунтується на врахуванні їх соціальних та психофізичних індивідуальних властивостей, які обумовлюють її особливий соціальний статус, пов'язаний із виконанням специфічних соціальних ролей та функцій. Серед яких особливе місце посідає народження дитини та догляд за нею. Специфічні соціально-демографічні властивості жінки як матері не можуть не впливати на суворість кримінально-правового впливу. Їх суворість має корегуватися з урахуванням того, що невід'ємною складовою правового статусу засудженої жінки на будь-якій стадії кримінального правосуддя є певна сукупність прав та спеціальних материнських зобов'язань по відношенню до дитини. Саме відповідно до надання особливого соціального значення демографічним властивостям засудженої жінки (стан вагітності, народження дитини) здійснювалося реформування кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства в Україні. Визначення на законодавчому рівні у якості пом'якшуючої обставини стану вагітності, особливої системи покарань, які можуть бути застосовані до жінок, які є вагітними, або ж мають малолітніх дітей, більш пільгових умов застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням та звільнення від подальшого відбування покарання у виді позбавлення волі, – останнім часом суттєво впливає на обсяг кримінальної репресії, що застосовується судом до цієї категорії засуджених. Формулювання нового кримінально-процесуального інституту відстрочки виконання вироку, знову ж таки, стосується (крім інших) вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років. Проте кількість засуджених даної категорії в місцях позбавлення волі є відносно значною. І проблема скорочення їх питомої ваги серед усіх засуджених жінок, які перебувають в кримінально-виконавчих установах закритого типу, не позбавлена актуальності до сьогодні. Слід продовжити пошук законодавчих можливостей поширення сфери умовного не застосування призначеного судом покарання.

По-друге, визначальним в обґрунтуванні доцільності застосування кримінально-правового інституту, передбаченого ст. 79 КК, є необхідність захистити інтереси дитини. Саме з цієї позиції слід оцінювати всі інші підстави його застосування (чи не застосування). Фізичний, психічний та розумовий розвиток дітей в умовах утримання їх окремо від матері, яка відбуває це покарання, і навіть разом із матір'ю (у випадку надання можливості їх сумісного мешкання), – є проблематичним та досить коштовним. З точки зору інтересів жінки та її дитини важливим є не лише створення сприятливих умов для її народження та виховання в умовах ізоляції, але й максимально надати можливості матері здійснювати свої материнські зобов'язання на волі, а не в кримінально-виконавчих установах. Розвиток малолітньої дитини та становлення її як особистості має відбуватися переважно в звичайних побутових умовах, в оточенні рідних та близьких дитині людей, в присутності матері (особливо в перші роки життя дитини). Що, в свою чергу, посилює

актуальність подальшого пошуку шляхів поширення сфери застосування звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі щодо жінок, які мають малолітніх дітей, а не навпаки. Адже небажаним є народження і виховання дитини в умовах місць обмеження та позбавлення волі.

Підсумовуючи зазначене, слід дійти висновку, що сучасне реформування кримінального правосуддя, що є відтворенням змін, яких зазнає кримінальне (в першу чергу) та кримінально-процесуальне законодавство, не має порушувати його подальше спрямування на гуманізацію та економію кримінальної репресії щодо неповнолітніх, вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей, осіб похилого віку, хворих, осіб, які вперше вчинили злочин невеликої, середньої тяжкості, тяжкий (за наявності декількох пом'якшуючих обставин). Справедливість судового рішення пов'язана із врахуванням та обґрунтуванням багатьох обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру. Проте визначальним щодо цієї категорії засуджених осіб має бути сам факт невідворотності кримінальної відповідальності, оцінка можливості особи виправитися без реального застосування призначеного судом покарання (тим більш позбавлення волі на певний строк). Посилення ж профілактичної та попереджувальної сутності злочинності певного виду здійснювати за рахунок посилення суворості санкції, що логічно відтворюватиме особливе значення для держави та суспільства певної сфери суспільних відносин.

Література:

1. Кримінальний кодекс України: станом на 15 лютого 2016 року. – Х.: Право, 2016. – 266 с. – С. 23-24, 33-34, 38-40.
2. Меркулова В.О. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей: моног. / В.О. Меркулова, О.А. Гритенко, Г.С. Резніченко; за аг. Ред.. В.О. Меркулової. – Одеса: ОДУВС, 2015. – 286 с. – С. 124-141.